

บทที่ 3

ลักษณะเฉพาะงานสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1

จากการศึกษาเก็บข้อมูลและวิเคราะห์รูปแบบแผนผังตลอดจนองค์ประกอบทางศิลปะบางส่วนที่ถูกสร้างขึ้นโดยสกุลช่างวังหลวงสมัยรัชกาลที่ 1 หรือที่กล่าวอีกแง่หนึ่งคือ งานช่างที่เป็นพระราชดำริของรัชกาลที่ 1 นั้น ทำให้พบลักษณะเฉพาะตัวที่สำคัญบางประการแตกต่างไปจากงานช่างในสมัยอยุธยาตอนปลาย และถึงแม้ว่าลักษณะงานช่างบางอย่างจะสามารถพบเห็นได้มาก่อนแล้วในสมัยอยุธยา แต่ระดับการให้ความสำคัญก็พบว่ามีความแตกต่างกันจนสามารถจะบอกได้ว่าเป็นการเน้นย้ำเป็นพิเศษในรัชสมัย ซึ่งรายละเอียดสามารถอธิบายแยกเป็นประเด็นได้ดังต่อไปนี้

3.1 การวางผังวัดโดยให้พระอุโบสถเป็นประธานโดยมีระเบียงคดล้อมรอบ

วัดสมัยรัชกาลที่ 1 ตามคำอธิบายกระแสหลักยังคงตั้งอยู่บนทฤษฎีการฟื้นฟูและลอกเลียนรูปแบบในสมัยอยุธยาตอนปลายอยู่เช่นเดิม ไม่ว่าจะเป็นการลอกในเชิงรูปแบบ ทรวดทรง องค์ประกอบ โครงสร้าง ตลอดจนลวดลายประดับตกแต่ง

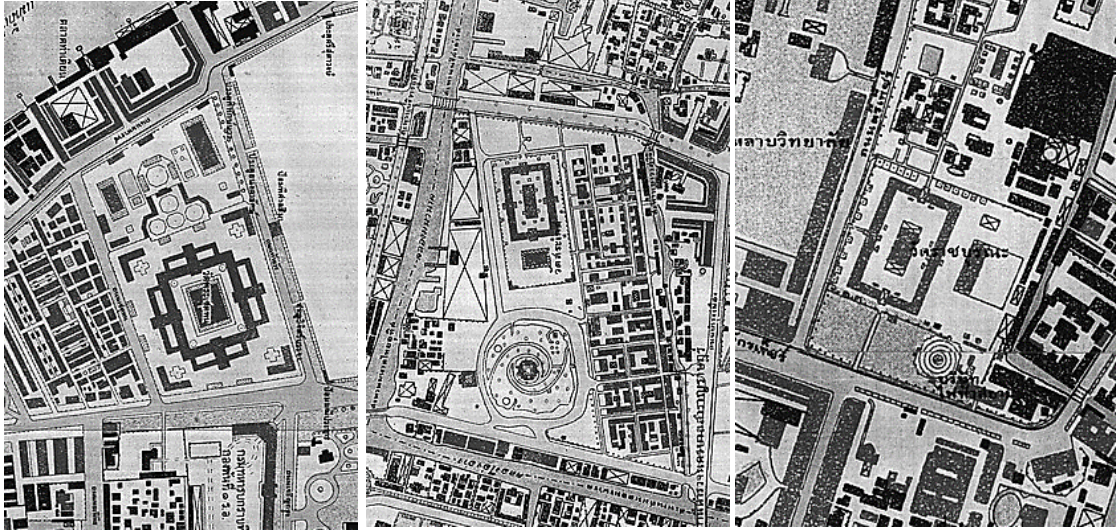
แต่จากข้อเท็จจริงทางกายภาพ เราจะเห็นได้ว่า วัดที่สร้างขึ้นโดยพระราชดำริโดยตรงของรัชกาลที่ 1 มีลักษณะเฉพาะบางประการที่แตกต่างออกมาจากวัดในสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยสิ่งที่ควรกล่าวถึงเป็นพิเศษคือ การออกแบบวางผังพื้นที่เขตพุทธาวาสของวัดในสมัยรัชกาลที่ 1

ลักษณะผังวัดแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 1 โดยทั่วไปคือ การออกแบบให้พระอุโบสถหรือพระวิหารเป็นประธานของวัด โดยมีระเบียงคดล้อมรอบ โดยภายในระเบียงคดนิยมสร้างสุปฏิมาเจดีย์ประดิษฐานไว้ที่มุมทั้งสี่ ผังที่มีลักษณะนี้มีหลายแห่ง อาทิ วัดพระเชตุพนฯ, วัดพระศรีรัตนศาสดาราม, วัดสระเกศ, วัดราชบูรณะ เป็นต้น ซึ่งการออกแบบผังแบบนี้ยังส่งอิทธิพลต่อมายังสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ด้วย อาทิ วัดอรุณราชวราราม และ วัดสุทัศน์เทพวราราม ด้วย

แม้กระทั่งวัดอื่นๆ ที่สร้างขึ้นร่วมสมัยรัชกาลที่ 1 บางแห่งก็ได้รับอิทธิพลการวางผังนี้ เช่น วัดดุสิตาราม ไม่เว้นแม้แต่สถาปัตยกรรมในสกุลช่างวังหน้าก็นิยมออกแบบในลักษณะเดียวกัน เช่น วัดมหาธาตุ และ วัดปทุมคงคา เพียงแต่วัดวังหน้านิยมที่จะออกแบบให้มีพระอุโบสถและพระวิหารตั้งคู่กัน จากนั้นจึงใช้ระเบียงคดล้อมรอบทั้งสองอาคาร ซึ่งแตกต่างจากวัดวังหลวงที่นิยมใช้พระอุโบสถเพียงหลังเดียวเป็นภายในวงรอบของระเบียงคด หรือบางวัดที่อยู่ในการอุปถัมภ์ของวังหลัง ก็ได้รับอิทธิพลแบบนี้ เช่น วัดอมรินทราราม นอกจากนี้ยังมีการถ่ายทอดไปสู่วัดสำคัญในเวียงจันทร์ยุคต้นรัตนโกสินทร์ด้วย คือ วัดสี่สาง เป็นต้น

การออกแบบผังพุทธาวาสลักษณะนี้ไม่เคยมีมาก่อนในสมัยอยุธยา การสร้างวัดที่มีระเบียงคดล้อมอาคารปรากฏเฉพาะในสมัยต้นอยุธยา แต่อาคารประธานของวัดที่ระเบียงคดล้อมนั้นก็นิยมสร้างเป็นพระปรางค์ มิใช่พระอุโบสถแบบสมัยรัชกาลที่ 1 และเมื่อเข้าสู่สมัยอยุธยาตอนปลาย แม้จะมีคตินิยมในการสร้างพระอุโบสถเป็นประธานของวัด แต่ก็กลับไม่มีคตินิยมในการสร้างระเบียงคดล้อมรอบแต่อย่างใด

ดังนั้น การออกแบบให้พระอุโบสถหรือพระวิหารเป็นประธานของวัด โดยมีระเบียงคดล้อม จึงเป็นลักษณะเฉพาะที่ถูกปรับปรุงใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1 ที่ไม่มีในสมัยอยุธยา และเป็นลักษณะเฉพาะของการออกแบบวัดสำคัญๆ ในยุคต้นรัตนโกสินทร์โดยภาพรวมทั้งหมด

ภาพที่ 3.01 (ซ้าย): แผนผังพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2475

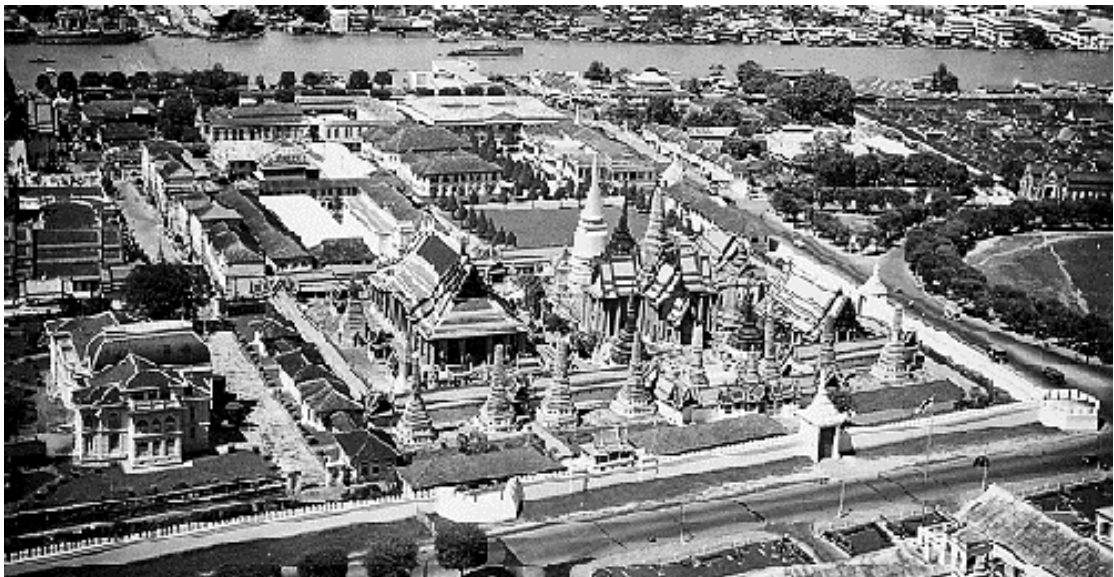
ที่มา: กรมแผนที่ทหาร

ภาพที่ 3.02 (กลาง): แผนผังพุทธาวาสวัดสระเกศ จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2475

ที่มา: กรมแผนที่ทหาร

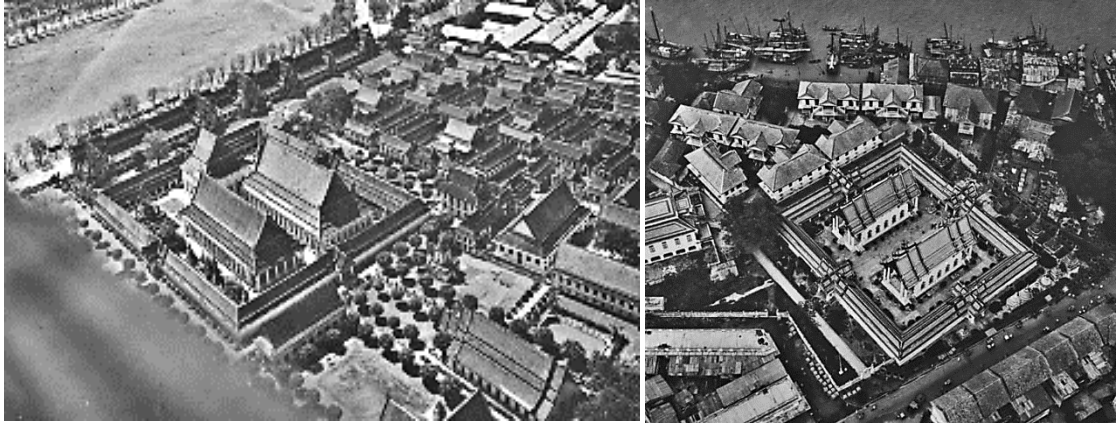
ภาพที่ 3.03 (ขวา): แผนผังพุทธาวาสวัดราชบูรณะ จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2475

ที่มา: กรมแผนที่ทหาร

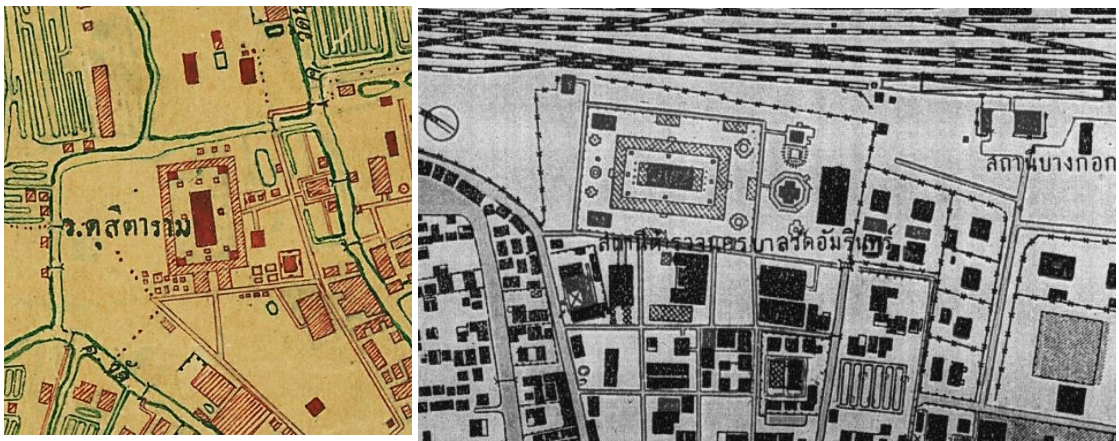
ภาพที่ 3.04: ภาพถ่ายทางอากาศวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ภาพที่ 3.05 (ซ้าย): ภาพถ่ายทางอากาศวัดมหาธาตุ สกลช่วงวังหน้า ทำระเบียงล้อมพระอุโบสถและพระวิหาร
ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ภาพที่ 3.06 (ขวา): ภาพถ่ายทางอากาศวัดปทุมคงคา ทำระเบียงล้อมพระอุโบสถและพระวิหาร
ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

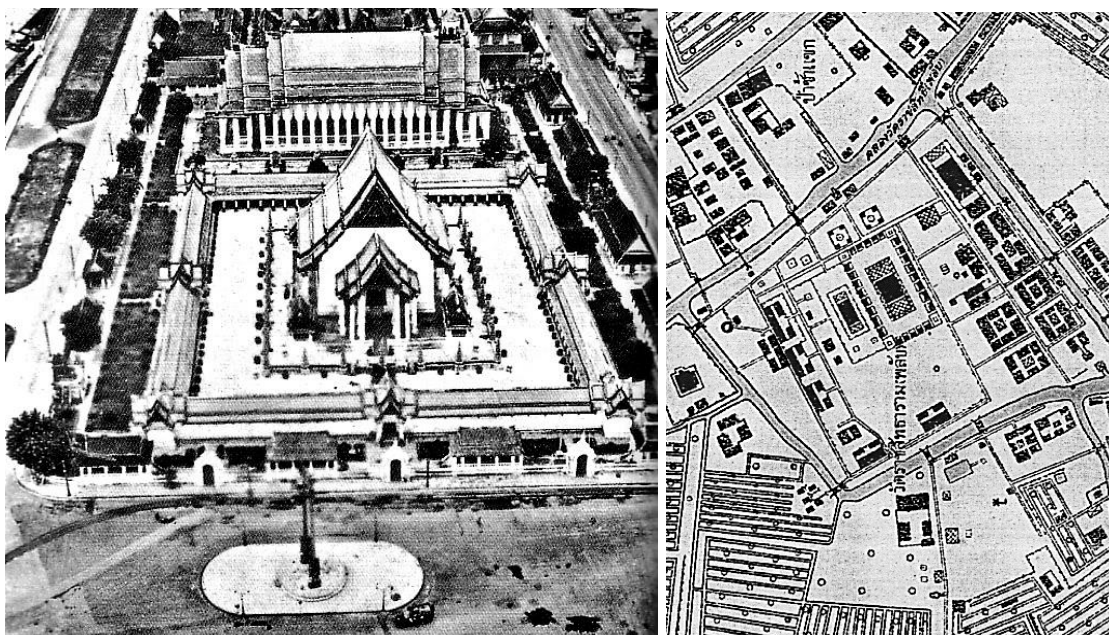

ภาพที่ 3.07 (ซ้าย): แผนผังวัดดุสิตาราม พระอุโบสถล้อมด้วยพระระเบียง จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2490
ที่มา: กรมแผนที่ทหาร

ภาพที่ 3.08 (ขวา): แผนผังวัดอมรินทร์ พระอุโบสถล้อมด้วยพระระเบียง จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2475
ที่มา: กรมแผนที่ทหาร

ภาพที่ 3.09 (ล่าง): ผังวัดอรุณราชวราราม สมัยรัชกาลที่ 3 พระอุโบสถล้อมด้วยพระระเบียง
ที่มา: หนังสือ คติสัญลักษณ์และการออกแบบวัดอรุณราชวราราม

ภาพที่ 3.10 (ซ้าย): ภาพถ่ายทางอากาศวัดสุทัศน์ พ.ศ. 2489 ทำระเบียงล้อมพระวิหาร

ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ภาพที่ 3.11 (ขวา): แผนผังวัดราชสิทธิาราม พ.ศ. 2475 ออกแบบกฎวิปัสสนาล้อมรอบพระอุโบสถ

ลักษณะคล้ายระเบียงที่ล้อมรอบพระอุโบสถ

ที่มา: กรมแผนที่ทหาร

3.2 พระราชนิยมในพระพุทธรูปปางสมาธิ

วงวิชาการประวัติศาสตร์ศิลปะและสถาปัตยกรรม ณ ปัจจุบันส่วนใหญ่อธิบายว่า ความนิยมในการสร้างหรือเลือกปางพระพุทธรูปมาเป็นพระประธานภายในพระอุโบสถสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีคตินิยมที่ไม่ต่างไปจากสมัยอยุธยาและสมัยก่อนหน้านั้น กล่าวคือ นิยมสร้างเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย

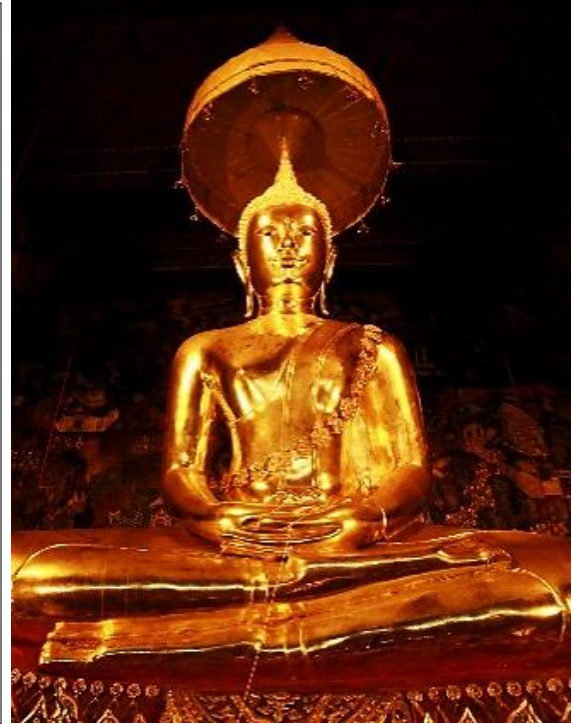
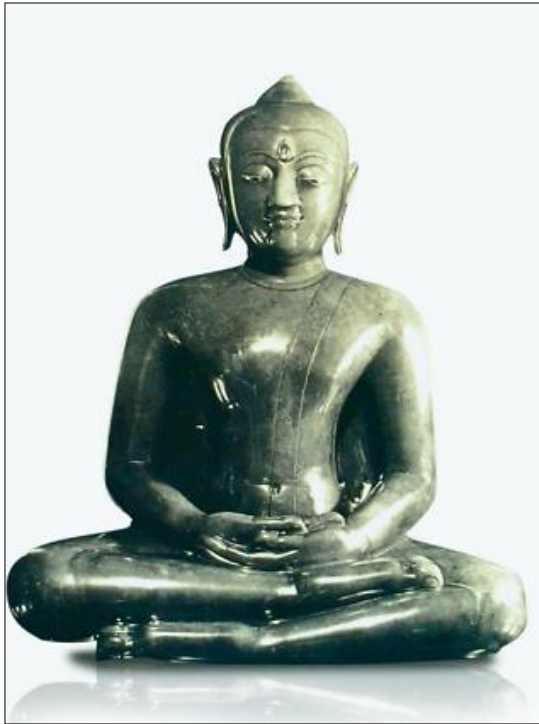
แต่จากการศึกษาในรายละเอียดเฉพาะเจาะจงไปในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยเฉพาะในวัดที่พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาหรือบูรณปฏิสังขรณ์โดยพระองค์เองโดยตรงหลายแห่ง กลับพบว่าพระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถมีแนวโน้มที่จะเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิซึ่งแตกต่างจากความเข้าใจแต่เดิม

พระราชพงศาวดารระบุเอาไว้ว่า วัดที่รัชกาลที่ 1 ทรงสถาปนาหรือโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์โดยพระองค์เองมีจำนวนทั้งสิ้น 12 วัด ซึ่งเมื่อนำข้อมูลข้างต้นมาทำการศึกษาบนหลักฐานเอกสารต่างๆ ทำให้พบข้อสรุปว่า ในจำนวน 12 วัด มีมากถึง 8 วัดที่มีพระประธานภายในพระอุโบสถเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ คือ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพน วัดราชบูรณะ วัดสระเกศ วัดราชาธิวาส วัดระฆัง วัดยานนาวา และ วัดคูหาสวรรค์

มีเพียง 3 วัดเท่านั้นที่เป็นพระปางมารวิชัย คือ วัดสุวรรณาราม วัดอรุณฯ และ วัดสุวรรณดาราม กรุงเทพฯ และมี 1 วัดที่ไม่ทราบแน่ชัดว่าเป็นปางอะไร คือ วัดราชสิทธิาราม เนื่องจากพระ

ประธานในปัจจุบัน คือ “พระพุทธจุฬารักษ์” ถูกสร้างในสมัยรัชกาลที่ 2 โดยรัชกาลที่ 2 ทรงปั้นหุ่นพระเศียร และรัชกาลที่ 3 ทรงปั้นส่วนพระองค์¹

พระประธานทั้ง 8 วัดที่เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ มีความเป็นมาและหลักฐานยืนยันว่ามีมาแล้วตั้งแต่เมื่อครั้งรัชกาลที่ 1 ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ภาพที่ 3.12 (ซ้าย): พระพุทธมหายานรัตนปฏิมากร พระประธานภายในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

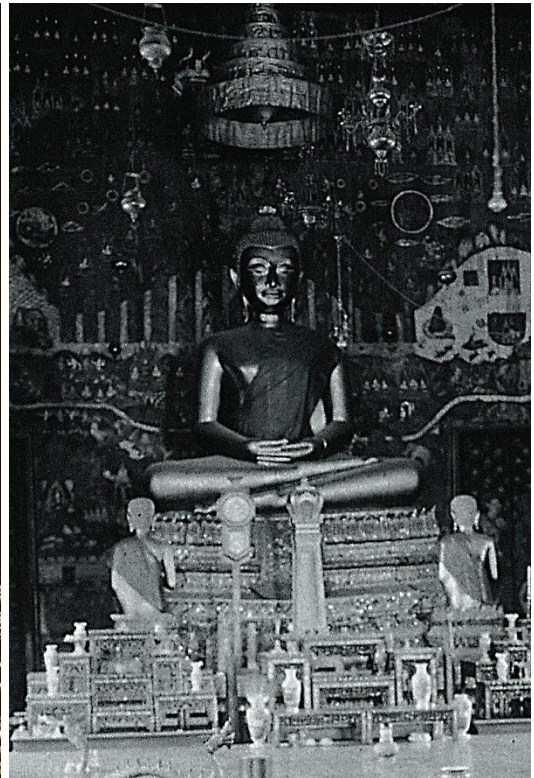
ภาพที่ 3.13 (ขวา): พระพุทธเทวปฏิมากร พระประธานภายในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ
ที่มา: หนังสือ สถาปัตยกรรมวัดโพธิ์

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระประธานภายในพระอุโบสถคือ พระพุทธมหายานรัตนปฏิมากร (พระแก้วมรกต) ซึ่งเป็นพระพุทธรูปทำจากหินสีเขียว ปางสมาธิ

รัชกาลที่ 1 สมัยเมื่อดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยาจักรี ได้ทำการอัญเชิญมาจากเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งในเวลาต่อมาเมื่อพระองค์ได้เสด็จปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ และโปรดเกล้าฯ สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้น โดยทำการย้ายพระบรมมหาราชวังจากฝั่งกรุงธนบุรีมายังฝั่งพระนครในบริเวณที่เป็นพระบรมมหาราชวังในปัจจุบัน พระองค์ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นและโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระแก้วมรกตย้ายมาจากโรงในพระราชวังเก่ามาประดิษฐานภายในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม²

¹ กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, พระพุทธรูปสำคัญ. (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2543), หน้า 102.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์: ฉบับตัวเขียน, หน้า 50.

ภาพที่ 3.14 (ซ้าย): พระประธานปางสมาธิ ภายในพระอุโบสถวัดราชบูรณะ

ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ภาพที่ 3.15 (ขวา): พระประธานปางสมาธิ ภายในพระอุโบสถวัดสระเกศ

ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

วัดพระเชตุพนฯ พระประธานคือ “พระพุทธรูปเทวปฏิมากร” เป็นพระพุทธรูปหล่อโลหะปางสมาธิ ซึ่งรัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูปองค์นี้มาจากพระอุโบสถวัดศาลาสี่หน้า³

วัดราชบูรณะ เนื่องจากพระอุโบสถและพระประธานล้วนสร้างขึ้นใหม่หลังจากที่วัดนี้โดนระเบิดในคราวสงครามโลกครั้งที่ 2 ทำให้จำเป็นต้องหาหลักฐานอ้างอิงเพื่อพิสูจน์ว่าพระประธานที่วัดแห่งนี้เป็นปางอะไร

จากการสำรวจพบว่ามีหลักฐาน 2 ชั้นที่แสดงว่าพระประธานวัดราชบูรณะเป็นปางสมาธิ

หลักฐานชั้นแรกคือ ภาพถ่ายที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติภาพหนึ่ง ระบุคำอธิบายเอาไว้หลังภาพว่า เป็นพระประธานวัดราชบูรณะ โดยในภาพเป็นรูปพระพุทธรูปปางสมาธิอย่างชัดเจน

อย่างไรก็ตาม อาจเกิดข้อโต้แย้งได้ถึงความน่าเชื่อถือของคำอธิบายภาพที่เก็บอยู่ในหอจดหมายเหตุแห่งชาติได้ เนื่องจากคำอธิบายภาพทั้งหลายล้วนเป็นการเขียนขึ้นโดยคนยุคหลังที่ไม่มีอะไรยืนยันแน่ชัดว่าจะเป็นคำอธิบายที่ถูกต้องเสมอไป ฉะนั้นภาพถ่ายนี้จำเป็นจะต้องใช้เอกสารชั้นอื่นที่เป็นอิสระเพื่อยืนยันถึงความถูกต้องน่าเชื่อถือ

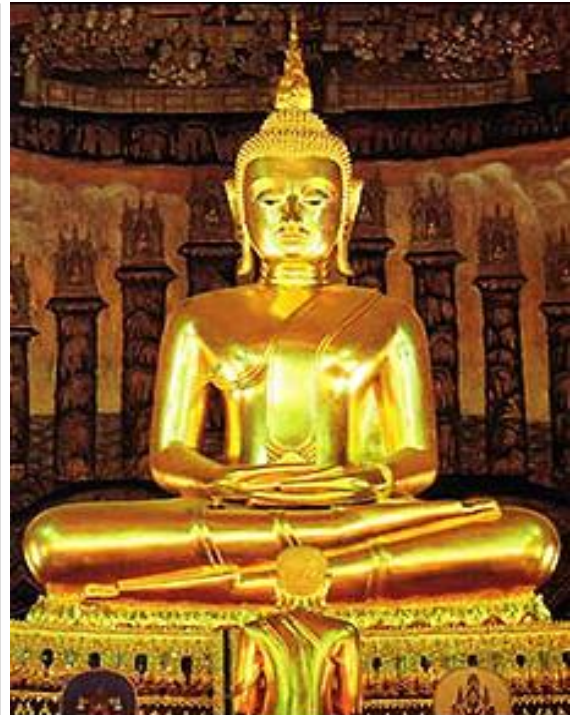
ในเวลาต่อมา ผู้วิจัยได้พบหลักฐานชั้นที่ 2 คือ “แถลงการณ์คณะสงฆ์” พ.ศ. 2470 ซึ่งได้มีการบันทึกถาวรวัตถุภายในวัดราชบูรณะเอาไว้ว่ามีอะไรบ้างก่อนที่จะถูกระเบิดทำลายในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเนื้อหาภายในเอกสารชิ้นนี้ระบุเอาไว้ว่า

³ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม 1. (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), หน้า 3.

“.....พระพุทธรูปประธาน เป็นพระพุทธรูปหล่อปิดทอง มีพระอาการนั่งสมาธิ หน้าตัก 5 ศอก 7 นิ้ว.....”⁴

ดังนั้น เมื่อพิจารณาร่วมกับภาพถ่ายเก่าในหอจดหมายเหตุแห่งชาติข้างต้น จึงเป็นอันยุติได้ว่า พระประธานวัดราชบูรณะคือ พระพุทธรูปปางสมาธิ

วัดสระเกศ พระประธานเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ซึ่งตามประวัติได้กล่าวเอาไว้ว่า รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้ปั้นขึ้นใหม่โดยหุ้มพระประธานองค์เดิมเอาไว้⁵

ภาพที่ 3.16 (ซ้าย): พระประธานปางสมาธิ ภายในพระอุโบสถวัดสมอราย
ที่มา: หนังสือ ลักษณะไทย เล่ม 1 พระพุทธปฏิมา อัครลักษณะพุทธศิลป์ไทย
ภาพที่ 3.17 (ขวา): พระประธานปางสมาธิ ภายในพระอุโบสถวัดสระเกศ
ที่มา: ผู้วิจัย

วัดสมอราย เป็นวัดที่ตามพระราชพงศาวดารระบุเอาไว้ว่า รัชกาลที่ 1 และ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เป็นผู้บูรณปฏิสังขรณ์ โดยพระประธานภายในเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ

พระพุทธรูปองค์นี้ไม่ปรากฏหลักฐานอ้างอิงว่าสร้างขึ้นเมื่อไร แต่เชื่อกันว่าน่าจะถูกสร้างขึ้นมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งนักวิชาการบางส่วนก็เชื่อว่า เป็นพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ⁶

⁴ พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร, บรรณาธิการ. แดงการณคณะสงฆ์ เล่ม 15 ภาค 9. (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2470), หน้า 421-422.

⁵ พริยะ ไกรฤกษ์, ลักษณะไทย 1 พระพุทธปฏิมา อัครลักษณะพุทธศิลป์ไทย. (กรุงเทพฯ: ธนาคารกรุงเทพ, 2551), หน้า 189.

⁶ เพ็งอ้าง, หน้า 187.

ภาพที่ 3.18 (ซ้าย): พระประธานปางสมาธิ ภายในพระอุโบสถวัดยานนาวา

ที่มา: ผู้วิจัย

ภาพที่ 3.19 (ขวา): พระประธานปางสมาธิ ภายในพระอุโบสถวัดคูหาสวรรค์

ที่มา: ผู้วิจัย

อาจมีข้อสงสัยว่า พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระพุทธรูปเก่าภายในวัดซึ่งสร้างมาตั้งแต่เมื่อครั้งอยุธยาตอนปลาย ฉะนั้นการบูรณปฏิสังขรณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยที่นำพระพุทธรูปองค์เดิมมาประดิษฐานไว้ก็ย่อมเป็นเรื่องปกติ ที่ไม่น่าจะมีความเกี่ยวข้องอย่างไรต่อพระราชดำริของรัชกาลที่ 1

แน่นอน ข้อสังเกตข้างต้นมีส่วนถูก อย่างไรก็ตาม การเลือกที่จะคงพระพุทธรูปองค์เดิมเอาไว้ และคงพุทธลักษณะเดิมของพระพุทธรูปเอาไว้ด้วยโดยไม่เปลี่ยนแปลง ย่อมแสดงให้เห็นถึงการที่พระองค์ทรงเลือกแล้วว่าคงพุทธลักษณะเดิมอันเป็นปางสมาธิของพระพุทธรูปไว้ เพราะจากธรรมเนียมปฏิบัติที่ผ่านมาในสังคมไทย เราจะพบได้ทั่วไปว่า การเลือกหรืออัญเชิญพระพุทธรูปเก่ามาประดิษฐานใหม่นั้น หากพระพุทธรูปมีพุทธลักษณะที่ไม่ต้องตามพระราชนิยมของผู้สถาปนา (รวมถึงความนิยมของยุคสมัยด้วย) แม้ว่าจะเป็นเพียงเล็กน้อย พระพุทธรูปองค์นั้นก็จะถูกซ่อมแปลงในทันที ตัวอย่างเช่น การซ่อมนี้วพระหัตถ์ที่ยาวไม่เสมอกันให้ยาวเสมอกัน หรือซ่อมแปลงพระพักตร์ หรือซ่อมแปลงขมวดพระเกศา และกรณีอื่นๆ อีกมากมายซึ่งเราพบเห็นได้ทั่วไปในจารีตของสังคมไทยในอดีต และรวมถึงยุคต้นรัตนโกสินทร์เองด้วย

ฉะนั้น หากรัชกาลที่ 1 ไม่โปรดพุทธลักษณะอันเป็นปางสมาธิของพระประธานวัดสมอราย ย่อมเป็นเรื่องง่ายที่พระองค์จะทรงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนพระประธานหรือทำการซ่อมแปลงพระหัตถ์ แต่ในกรณีนี้ที่พระองค์ทรงเลือกที่จะคงพุทธลักษณะเดิมไว้ ย่อมเป็นการสะท้อนถึงพระราชนิยมของพระองค์เองที่มีต่อพระพุทธรูปปางสมาธิ

วัดระฆัง พระประธานเป็นพระพุทธรูปหล่อโลหะปางสมาธิ ซึ่งจากหลักฐานต่างๆ เราไม่ทราบประวัติการก่อสร้างที่แน่ชัด ดังนั้นจึงอาศัยการวิเคราะห์ลักษณะประติมานวิทยาของพระพุทธรูปเป็น

เครื่องมือในการกำหนดอายุสมัยแทน ซึ่งจากการวิเคราะห์ของนักวิชาการทางด้านนี้ ได้ยืนยันว่า ลักษณะของพระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดระฆังนั้น มีพระพักตร์ค่อนข้างเหลี่ยม ขมวด พระเศวตเล็ก พระรัศมีทรงเปลว พระขนงโก่ง มีขอบปายระหว่างเส้นขอบพระเนตรกับพระขนงเป็น แผ่น คล้ายกับพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนปลายมากกว่าจะเป็นพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 และในขณะเดียวกันก็มีการทำสังฆาฏิที่เป็นแผ่นใหญ่มากและอยู่กึ่งกลางพระวรกาย ซึ่งลักษณะนี้เป็นแบบพระพุทธรูปสมัยรัตนโกสินทร์แล้ว มิใช่สมัยอยุธยาปลาย ดังนั้นจึงมีความเป็นไปได้สูงที่จะเป็นพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1⁷

วัดยานนาวา พระประธานเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ซึ่งไม่มีประวัติระบุการก่อสร้างที่ชัดเจน เช่นเดียวกัน โดยมีเพียงหลักฐานที่ระบุเอาไว้ว่า รัชกาลที่ 1 ทรงมีพระราชศรัทธาสั่งพระอุโบสถขึ้น⁸ ซึ่งหากคิดแบบทั่วไปพระประธานก็น่าที่จะต้องมียุคแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เช่นกัน อย่างไรก็ตาม การสรุปแบบนี้ย่อมไม่รัดกุมเพียงพอ เนื่องจากบางวัด เช่น วัดราชสิทธิาราม ซึ่งก็มีการบูรณปฏิสังขรณ์ ใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 1 เช่นกัน แต่องค์พระประธานกลับถูกสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้น อีกทั้ง เมื่อพิจารณาจากพุทธลักษณะซึ่งมีรูปแบบอย่างห้วน ก็ทำให้นักวิชาการส่วนหนึ่งสันนิษฐานว่า เป็นพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3⁹

วัดคูหาสวรรค์ พระประธานคือ “พระพุทธรูปเทวณูมิตพิชิตมาร” เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ โดยตามประวัติระบุเอาไว้อย่างชัดเจนว่า รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นใหม่เพื่อเป็นพระประธาน ในวัดนี้แทนที่พระประธานองค์เดิมที่ได้อัญเชิญไปเป็นพระประธานที่วัดพระเชตุพน¹⁰

ส่วนวัดอีก 3 แห่งที่มีพระประธานเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยนั้น น่าสังเกตว่า วัดสุวรรณา รามาราม ที่กรุงเก่า ที่แม้ในพระราชพงศาวดารระบุว่า รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์ แต่ ก็ระบุเอาไว้เช่นกันว่า วัดแห่งนี้ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเป็นผู้ดำเนินการบูรณปฏิสังขรณ์ เช่นเดียวกัน¹¹ เพราะฉะนั้น จะว่าไปแล้ว วัดนี้ก็ไม่ได้มีความชัดเจนว่าเป็นพระราชดำริของพระองค์ โดยตรงพระองค์เดียว

แม้ในบางวัดเช่น วัดสมอราย อาจจะยังไม่ชัดเจนว่าเป็นพระราชดำริของรัชกาลที่ 1 หรือวัง หน้ากันแน่ และที่วัดยานนาวา อาจจะเป็นพระประธานที่หล่อขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ตาม แต่จาก ปริมาณวัดที่มีความชัดเจนในแง่ที่มาของพระพุทธรูปก็ยังคงแสดงให้เห็นถึงพระราชนิยมในพระพุทธรูป ปางสมาธิอย่างมีนัยสำคัญ

⁷ สุริยา รัตนกุล และคณะ, พระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร. (นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550), หน้า 369.

⁸ พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร, บรรณาธิการ. แฉ่งการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 16 ภาค 9. (พระนคร: โรงพิมพ์ บำรุงนุกุลกิจ, 2471), หน้า 364.

⁹ ดูรายละเอียดใน ศักดิ์ชัย สายสิงห์, รายงานการวิจัย พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย (นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553).

¹⁰ พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร, บรรณาธิการ. แฉ่งการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 16 ภาค 2. (พระนคร: โรงพิมพ์ บำรุงนุกุลกิจ, 2471), หน้า 43-44.

¹¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์: ฉบับตัวเขียน, หน้า 183.

จากที่ได้อธิบายมาอย่างย่อแสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 1 มีพระราชนิยมในการเลือกพระประธานภายในพระอุโบสถให้เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิมากกว่าปางมารวิชัย ซึ่งเป็นพระราชนิยมที่แตกต่างไปจากในสมัยอยุธยา

3.3 “คติพระอินทร์” ในศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม

มีหลักฐานมากมายที่แสดงให้เห็นว่าพระอินทร์ได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในงานศิลปะและสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 1 ตั้งแต่ระดับกว้างคือการกำหนดความหมายของชื่อราชธานี การออกแบบสถาปัตยกรรมในส่วนที่เป็นที่ประทับ วัดหลวงที่สำคัญ พระราชพิธีที่ปรากฏ ไปจนถึงวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง จนทำให้น่าเชื่อว่า คติพระอินทร์เป็นอุดมคติสำคัญที่สุดในยุคต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะรัชกาลที่ 1 ที่มีหลักฐานมากมายบ่งชี้ว่ามีพระราชประสงค์ที่จะเปรียบพระองค์เองเป็นดังพระอินทร์ผ่านพิธีกรรมและรูปสัญลักษณ์ต่างๆ ที่ปรากฏในงานสถาปัตยกรรมที่แวดล้อมพระองค์

เมื่อแรกปราบดาภิเษกพร้อมกับสถาปนาราชวงศ์เมื่อ พ.ศ. 2325 ชื่อของราชธานีใหม่ถูกระบุเอาไว้ว่า

“.....กรุงเทพมหานครบรรพตราชธานีศรีอยุธยา มหาดุสิตราชธานีบุรีรมย์อุดมคติเมืองนิเวศน์มหาสถาน.....”¹²

แต่หลังจากที่พระองค์ผ่านพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นพระราชพิธีที่จัดขึ้นอย่างยิ่งใหญ่ตามโบราณราชประเพณี ได้มีพระราชดำริเปลี่ยนชื่อพระนครใหม่มาเป็นชื่อที่มียศสอดคล้องกับพระแก้วมรกตและพระอินทร์ว่า

“.....กรุงเทพมหานครบรรพตราชธานีศรีอยุธยา มหาดุสิตราชธานีบุรีรมย์อุดมคติเมืองนิเวศน์มหาสถาน อมรพิมาน อวตารสถิตยัสถ์ทิศทิศวิเศษกรรมประสิทธิ์.....”¹³

คำว่า “รัตนโกสินทร์” และ “สักระทิศทิศวิเศษกรรมประสิทธิ์” นั้น สะท้อนให้เห็นว่าการเปลี่ยนนามราชธานีใหม่ตั้งใจเน้นความสำคัญของพระอินทร์โดยตรง หรือกล่าวให้ถึงที่สุดก็คือ ราชธานีศูนย์กลางของอำนาจรัฐของราชวงศ์จักรีถูกสร้างขึ้นให้เป็นเมืองพระอินทร์ นัยนี้แตกต่างจากกรุงศรีอยุธยาซึ่งถูกสร้างขึ้นให้เป็นเมืองของพระราม

การเปรียบกรุงเทพฯ เป็นเมืองพระอินทร์ยังได้รับการตอกย้ำให้มิติทางสัญลักษณ์นี้ชัดเจนยิ่งขึ้นไปอีก เมื่อรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการก่อสร้างวัดมหาสุทธาราม (เริ่มสร้างสมัยรัชกาลที่ 1) ซึ่งตั้งอยู่ในตำแหน่งศูนย์กลางพระนครให้เป็นวัดที่สมบูรณ์ (จากที่สร้างค้ำมาตั้งแต่รัชกาลก่อน) โดยพระราชทานนามวัดใหม่จากวัดมหาสุทธารามเปลี่ยนมาเป็นวัดสุทัศนเทพวราราม อันมีความหมายว่า เมืองของพระอินทร์ (สุทฺธสสมมหานคร) แม้แต่การสร้างวัดอรุณราชวรารามจนแล้วเสร็จด้วยการสถาปนาพระปรางค์ขนาดใหญ่เป็นสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ของกรุงเทพฯ โดยมีสัญลักษณ์พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณปรากฏอยู่อย่างเด่นชัดในซุ้มจระนมบริเวณเรือนธาตุของพระปรางค์ ก็เป็นข้อยืนยันได้ชัดถึงคตินิยมนี้ที่ไม่เคยปรากฏว่ามีการทำมาก่อนในสมัยกรุงศรีอยุธยา

¹² เฟื่องอ้าง, หน้า 7.

¹³ เฟื่องอ้าง, หน้า 62.

ย้อนกลับไปพิจารณาพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของรัชกาลที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2328 เราจะพบว่าเป็นอีกตัวอย่างที่ชัดเจนถึงความเชื่อนี้ พระราชพิธีถูกจัดขึ้นภายใน “พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท” ที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ตั้งแต่เมื่อ พ.ศ. 2326¹⁴ ซึ่งชื่อพระที่นั่งสื่อความหมายตรงตัวถึงการอภิเษกขึ้นเป็นพระอินทร์ ดังนั้นการจัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกภายในมหาปราสาทที่มีชื่อเช่นนี้ จึงแสดงนัยของการสถาปนารัชกาลที่ 1 ขึ้นเป็นพระอินทร์นั่นเอง

พระราชพงศาวดารบันทึกไว้ว่า พระที่นั่งองค์นี้สร้างขึ้นโดยถอดแบบมาจากพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทที่กรุงเก่า ซึ่งนักวิชาการส่วนใหญ่อธิบายว่านี่คือความตั้งใจที่จะจำลองอยุธยาขึ้นใหม่อีกครั้ง แน่แน่นอนคำอธิบายนี้มีส่วนถูก แต่นัยของชื่อพระที่นั่งที่เปลี่ยนไปย่อมบ่งบอกว่า ภายใต้การลอกเลียนเปลือกทางสถาปัตยกรรม กลับมีการกำหนดนิยามความหมายใหม่เข้าแทนที่

ภาพที่ 3.20 (ซ้าย): หมู่พระมหามณเฑียร ในพระบรมมหาราชวัง

ที่มา: ผู้วิจัย

ภาพที่ 3.21 (ขวา): พระอินทร์ประทับภายในปราสาท ลายหน้าบันบนพระที่นั่งไพศาลทักษิณ

ที่มา: ผู้วิจัย

นอกจากนี้ ที่ประทับของพระองค์ยังถูกสร้างขึ้นให้มีความหมายเป็นเสมือนที่ประทับของพระอินทร์อีกด้วย สัญลักษณ์ที่สื่ออย่างดังกล่าวคือ ลวดลายหน้าบันบนหมู่พระมหามณเฑียรที่ประทับทั้ง 3 องค์ ซึ่งล้วนแล้วแต่ทำเป็นลายพระอินทร์ประทับอยู่เหนือบัลลังก์ภายในปราสาท แม้ลายหน้าบันเหล่านี้อาจจะถูกทำขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งได้มาบูรณะใหญ่ แต่ก็มีความเป็นไปได้สูงมากที่การทำใหม่นี้จะเป็นการทำขึ้นโดยคงเรื่องราวแบบเดิมเอาไว้

คติพระอินทร์จะถูกย้าความหมายให้ชัดเจนยิ่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยพระองค์ได้พระราชทานนามพระที่นั่งทั้ง 3 ใหม่ให้มีความเกี่ยวข้องกับพระอินทร์โดยตรงคือ จักรพรรดิพิมานไพศาลทักษิณ และอมรินทรวินิจฉัยมโหฬารพิมาน อีกทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้ช่างเขียนภาพภายในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ (ซึ่งเป็นพระที่นั่งในการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของกษัตริย์ทุกพระองค์ นับตั้งแต่รัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา) เป็นเรื่องประวัติพระอินทร์สมัยที่ยังเป็นมนุษย์ชื่อ “มขมานพ” ภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และการจุติเป็นพระอินทร์ของมขมานพ ซึ่งภาพทั้งหมด เมื่อพิจารณาประกอบกับ

¹⁴ เฟื่องอ้าง, หน้า 52-61.

หน้าที่ใช้สอยและบทบาทเชิงสัญลักษณ์แล้ว ก็คือการย้าให้เห็นถึงสถานภาพของกษัตริย์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ว่าเป็นพระอินทร์¹⁵

รัชกาลที่ 1 มีความสนพระทัยเป็นอย่างยิ่งต่อประวัติของมขมานพ, สถานะของพระอินทร์ การจุติเป็นพระอินทร์ และเรื่องราวเกี่ยวกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พระองค์มีพระราชปณิธานหลายคราวต่อคณะสงฆ์เพื่อถามไถ่เกี่ยวกับเรื่องราวของพระอินทร์ อาทิ

“.....พระราชปณิธานที่ 2 ข้อ 5 ว่าด้วยพระอินทร์แลเทวดาองค์ใหม่ จะได้วิมานแลบริวารขององค์เก่า ถ้าได้ไปส่วนบุญของตนเอง.....อนึ่งเทวบุตรมีพรอินทร์เป็นต้น ถ้าจุติแล้วผู้อื่นซึ่งขึ้นไปบังเกิดเป็นพระอินทร์ เป็นเทวบุตรภายหลังนั้น ได้วิมานบริวารขององค์ก่อนเป็นมรรฎกกันฤา.....”¹⁶

“.....พระราชปณิธานที่ 3 ว่าด้วยมาฆมานพเป็นพระอินทร์ มีช้างเอราวัณแลอื่นๆ เกิดด้วยบุญ แต่เมื่อผู้อื่นได้เป็นพระอินทร์จะมีช้างเอราวัณแลอื่นๆ เหมือนมาฆมานพฤาไม่.....สมเด็จพระพุทธเจ้าของเรา เมื่อเป็นมาฆมานพไปทำทางกับบุรุษเป็นสหาย 32 คนมีช้างตัวหนึ่ง แลทำทางศาลาปลูกต้นทองหลางใบมน ครั้นจุติจากมนุษย์แล้ว เศษกุศลได้ทำนั้นไปบังเกิดในชั้นดาวดึงส์เป็นพระอินทร์กับเทวบุตร 32 เป็นบริวารผู้ใหญ่ มีช้างเอราวัณ 33 เคียรสำหรับพระอินทร์.....แลบัดนี้พระองค์ได้ตรัสนิพนพานไปแล้ว บุคคลที่ได้สร้างกุศลเป็นพระอินทร์ต่อไปนั้น.....จะได้ปาริชาติบัณฑิตทุกมผลศिलाอาศน์แลช้าง 33 เคียรสำหรับบุญของพระอินทร์มาฆมานพ แลเทวบุตร 32 เหมือนกันฤา ๆ ว่าต่างกัน.....”¹⁷

“.....พระราชปณิธานที่ 5.....ข้อ 2 ว่ามาฆมานพซึ่งได้เป็นพระอินทร์นั้น ได้บำญกุศลในภักถัลปนี้ฤากัลปอื่น.....”¹⁸

“.....พระราชปณิธานที่ 6.....ข้อ 3 ว่าเมื่อแรกตั้งปฐมกัลปหามีดาวดึงส์ไม่ ต่อพระอินทร์ขณะเนวาลิกแล้ว จึงได้ซื้อว่าดาวดึงส์ ถ้าตั้งนั้นเห็นว่าจักรวาลอื่นไม่มีพระอินทร์ แลเรื่องที่พระอินทร์วิวาทกับอสูรนั้นมีทุกจักรวาลฤาไม่.....”¹⁹

จากตัวอย่างบางส่วนข้างต้น เห็นได้ชัดว่ารัชกาลที่ 1 สนพระทัยต่อเรื่องราวของพระอินทร์ องค์ใหม่ที่จะขึ้นไปเป็นแทนพระอินทร์องค์เดิมค่อนข้างมาก ซึ่งเป็นไปได้ว่าเกี่ยวข้องกับความปารณาที่จะเป็นพระอินทร์ของพระองค์

เป็นที่ทราบดีว่า รัชกาลที่ 1 ทรงถวายเรือนที่ประทับในสมัยยังดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาจักรีในสมัยกรุงธนบุรี ให้เป็นหอไตรของวัดระฆังโฆสิตาราม ซึ่งความน่าสนใจอยู่ตรงที่พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ พระอาจารย์นาค จิตรกรเอกในรัชสมัย เขียนจิตรกรรมฝาผนังขึ้นเป็นเรื่องราวติมขมานพ โดยมี

¹⁵ นภาพร เล้าสินวัฒนา, “จิตรกรรมในพระที่นั่งไพศาลทักษิณและพระราชพิธีบรมราชาภิเษก,” เมืองโบราณ ปี 24 ฉบับที่ 4 (ตุลาคม-ธันวาคม, 2541): 26-35.

¹⁶ ประชุมพระราชปณิธาน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์ถวาย สมเด็จพระญาณสังวร เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ในการฉลองพระชนมายุครบ 60 ทศ วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2516 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2516), หน้า 69-70.

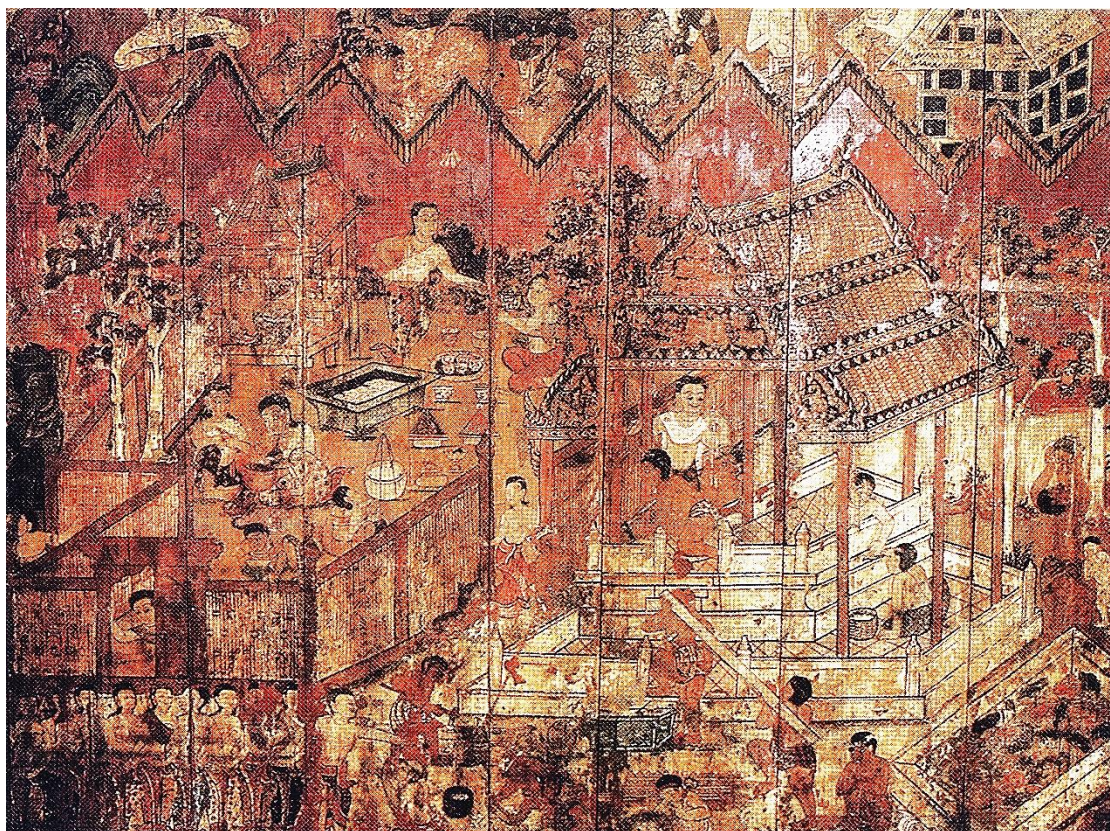
¹⁷ เฟื่องอ่าง, หน้า 73.

¹⁸ เฟื่องอ่าง, หน้า 79.

¹⁹ เฟื่องอ่าง, หน้า 81.

ฉากสำคัญคือการทำบุญด้วยการสร้างศาลา ซึ่งถือเป็นการทำบุญใหญ่ที่ส่งผลให้มฆมาณพได้ไปเกิดเป็นพระอินทร์ในเวลาต่อมา

นัยทางสัญลักษณ์ของภาพจิตรกรรมนี้ เมื่อผนวกเข้ากับการถวายนวนของพระองค์ ทำให้มองเป็นอื่นไปไม่ได้นอกจากว่า ทรงกำลังเปรียบพระองค์เป็นดั่งมฆมาณพที่สร้างศาลาจนได้เป็นพระอินทร์

ภาพที่ 3.22: จิตรกรรมเรื่อง มฆมาณพ (ประวัติพระอินทร์) กำลังดูแลการก่อสร้างศาลา หอไตรวัดระฆัง
ที่มา: หนังสือ ภาพเขียนในหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง = Mural Paintings at Wat Rakang

การยกพระแก้วมรกตขึ้นเป็นพระพุทธรูปสำคัญที่สุดของรัฐ เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่นำสังเกตถึงนัยความสำคัญที่เชื่อมโยงเข้ากับพระอินทร์ของรัชกาลที่ 1

ตำนานพระแก้วมรกตในชินกาลมาลีปกรณ์กล่าวไว้ว่า

“.....การบังเกิดขึ้นแห่งพระรัตนปัญญานั้น บัณฑิตพึงทราบดังต่อไปนี้ เมื่อพระศาสดาปรินิพพานได้ 500 ปี ยังมีพระเถระองค์หนึ่งชื่อว่า ธรรมรักขิตะ อาศัยเมืองปุพผวัตติ อยู่ในโอโสการาม ยังมีพระเถระองค์หนึ่งเป็นศิษย์ของท่านชื่อว่า นาคเสน.....พระเถระนาคเสนคิดว่า ทำอย่างไรดี เราจะยังศาสนาให้รุ่งเรืองในภายหน้า แล้วก็ทราบ ว่า ศาสนาจักรุ่งเรืองได้ด้วยรูปจำลองของพระพุทธรูปโดยแท้.....ขณะนั้นท้าวสักกเทวราช.....จึงลงมาจากดาวดึงส์พิภพ ไปสู่สำนักพระเถระพร้อมด้วยวิสุกรรมเทวบุตร เรียนถามพระเถระว่า ข้าแต่พระคุณเจ้า พระคุณเจ้าจักสร้างรูปจำลองพระพุทธรูปด้วยแก้วมณีโดยฤทธิ์และมนต์มิใช่หรือ พระเถระตอบรับว่า จริงดังนั้น.....ครั้งนั้น ท้าวสักกได้ไปภูเขาวินูลกับวิสุกรรม บอกราชาภุมมกัณท์ว่า ข้าพเจ้ามาโดยหวังจะได้แก้วมณีโชติ ท่านจงอนุญาตแก้วมณีโชติ

ให้แก่ข้าพเจ้าเกิด ฝ่ายราชกุมภณท์กล่าวว่า แก้วมณีโชติเป็นเครื่องบริโภคนิสัยของพระเจ้าจักรพรรดิ เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจให้ไปได้ แต่ว่ายังมีแก้วอยู่ดวงหนึ่ง คือ แก้วอมรุต วัดรอบโดยประมาณ 2 คอก 3 นิ้ว มีแก้ว 750 ดวงเป็นบริวาร มีอยู่ใกล้กำแพงแก้วมณีโชติ ข้าแต่มหाराช ขอพระองค์จงเอาแก้วนั้นไปเถิด ครั้นนั้น ท้าวสักกะ จึงเอาแก้วนั้นมาแล้วนำไปถวายพระเถระ ฝ่ายพระเถระ คิดว่า ใครจักทำพุทธปฏิมาด้วยแก้วนี้ได้ ทันทันนั้น วิสสุกรรมแปลงตัวเป็นรูปกาจารย์ คือ ช่างทำรูปมาตกแต่งด้วยตนเองใช้ตกแต่งด้วยอิทธิฤทธิ์ และวิสสุกรรมนั้นทำพระพุทธรูปปฏิมาได้องค์หนึ่ง สูง 1 คอกกับ 1 นิ้ว เสร็จใช้เวลา 7 วัน 7 คืน ครั้นแล้ว พระเถระร่วมกับพระชีมาสทั้งหลาย และท้าวสักกะร่วมกับเทพดาทั้งหลาย บูชาพระรัตนปฏิมาตลอด 7 วัน 7 คืน ครั้นนั้น พระรัตนปฏิมาได้ทำปาฏิหาริย์มีประการต่างๆ พระเถระได้อธิษฐานอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุ 7 องค์เข้าไปในองค์พระรัตนปฏิมา องค์ 1 อยู่ที่พระเมาลี องค์ 1 อยู่ที่พระนลาต องค์ 1 อยู่ที่พระอุระ 2 องค์อยู่ที่พระหัตถ์ทั้งสอง และอีก 2 องค์อยู่ที่พระขานทั้งสอง พร้อมกับคำอธิษฐาน.....”²⁰

จากหลักฐานข้างต้น การสร้างพระแก้วมรกตนั้นพระอินทร์ได้เข้ามามีส่วนร่วมเป็นอย่างมาก ทั้งอาสาไปขอ “แก้วมณีโชติ” มาจากพวกกุมภณท์เพื่อนำมาสร้างองค์พระ (แม้จะไม่สำเร็จแต่พระอินทร์ก็ได้ “แก้วอมรุต” มาแทน) และยังมีส่วนร่วมในการสร้างโดยให้พระวิสสุกรรมลงมาเป็นนายช่าง สิ่งเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่าพระแก้วมรกตเป็นพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นโดยการสนับสนุนโดยตรงของพระอินทร์ ซึ่งการที่รัชกาลที่ 1 ยกพระแก้วมรกตขึ้นเป็นหลักประธานของรัฐจึงมีนัยสำคัญที่เชื่อมโยงกับคติพระอินทร์ไปพร้อมกัน

ประเด็นที่น่าสนใจหากเรามองเทียบเคียงกับองค์พระศรีสรรเพชญ์ตามฐาน พระประธานของวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปหลักประธานของรัฐอยุธยา (เช่นเดียวกับพระแก้วมรกตที่เป็นพระพุทธรูปประธานหลักของกรุงรัตนโกสินทร์) แต่กลับไม่ได้มีตำนานที่เกี่ยวข้องใดๆ เลยกับพระอินทร์ สิ่งนี้ทำให้เห็นว่า แม้วัดพระศรีรัตนศาสดารามจะสร้างขึ้นบนคติการสร้างวัดประจำวังเลียนแบบวัดพระศรีสรรเพชญ์ในสมัยอยุธยา แต่ในแง่ความหมายทางสัญลักษณ์แล้วมีรายละเอียดที่แตกต่างกัน

การย่ำคิดดังกล่าวน่าจะปรากฏให้เห็นได้จากการทาลวดลายหน้าบันพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามที่ประดิษฐานพระแก้วมรกตเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณเพื่อให้สอดคล้องกับประวัติพระแก้วมรกต

ตามความเข้าใจที่ผ่านมา หน้าบันพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นรูปนารายณ์ทรงครุฑมาตั้งแต่แรกสร้างในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยอาศัยการสันนิษฐานและพิจารณารูปแบบศิลปะเป็นสำคัญ โดยสันนิษฐานว่าพระอุโบสถแห่งนี้บูรณะใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 3 และการจำแนกแยกงานศิลปะสมัยรัชกาลที่ 1 ออกจากรัชกาลที่ 3 ก็เป็นเรื่องที่ทำได้ไม่ยากนัก ในกรณีที่เป็นการซ่อมแซมของเดิมที่มีใช้การปรับเป็นศิลปะแบบพระราชนิยมซึ่งจะมีลักษณะเฉพาะที่จำแนกได้ง่าย

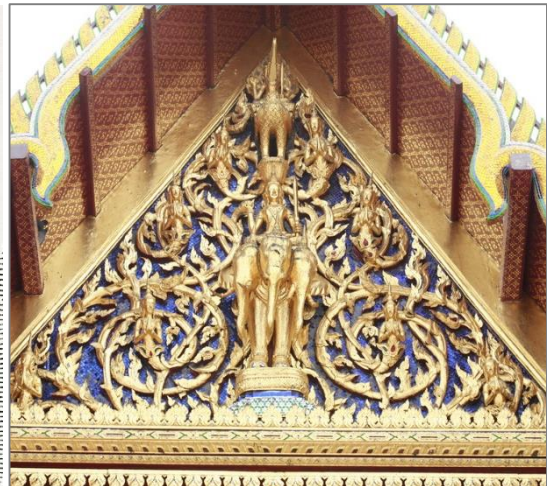
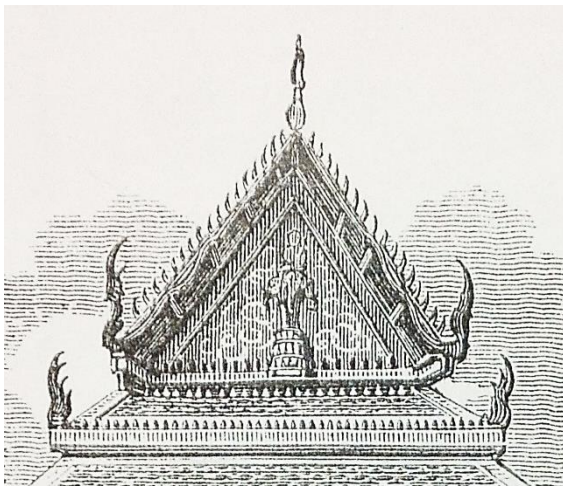
แต่จากเอกสารร่วมสมัยรัชกาลที่ 1 คือ “สังคีตยวงศ์” ที่แต่งโดยสมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพน ได้บันทึกเอาไว้ชัดเจนว่า หน้าบันของพระอุโบสถแห่งนี้เมื่อแรกสร้างนั้นทำเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ตามข้อความดังนี้

²⁰ รัตนปัญญาเถระ, แสง มนวิฑูร แปล, *ชินกาลมาลีปกรณ์* พิมพ์เป็นอนุสรณ์แด่ นายกี นิมนานเหมินท์ เนื่องในวันเปิดตึกคนไข้พิเศษ “นิมนานเหมินท์-ชุติมา” ร.พ. เชียงใหม่ 12 พ.ค. 2510 (พระนคร: มิตรนราการพิมพ์, 2510), หน้า 129-130.

“.....แล้วให้สร้างโรงพระอุโบสถใหญ่อย่างประเสริฐ มีลายดอกไม้ทองต่างๆ น่าปลื้มใจ มีนาคนาค
สดุ้งแลข้อฟ้าไฟที่ปราสาทประเสริฐ หลังคาตาดด้วยดีบุก นามุขต่างๆ มีพระอินทร์ทรงคอช้าง
เอราวัณ พระหัตถ์ทรงแก้ววิเชียร.....” ²¹

พระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นอีกชิ้นหนึ่งที่มีความคลุมเครือว่าหน้าบันเมื่อ
ครั้งรัชกาลที่ 1 ทำเป็นรูปอะไร เพราะไม่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบันแล้ว เนื่องจากถูกระเบิดใหญ่สมัย
รัชกาลที่ 3 แต่ตามความเข้าใจส่วนใหญ่ก็เชื่อกันว่าเป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ

อย่างไรก็ตาม จากหลักฐานภาพถ่ายเส้นในหนังสือของ จอห์น ครอเฟิร์ด (John Crawford)
ในหนังสือ JOURNAL OF AN EMBASSY TO THE COURTS OF SIAM AND COCHIN CHINA ที่มี
ภาพถ่ายเส้นพระอุโบสถภาพหนึ่งที่มีข้อความใต้ภาพว่า “Siamese Temple” ซึ่งได้อภิปรายใน
รายละเอียดในบทที่ผ่านมาแล้วว่า ภาพนี้น่าจะเป็นพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ ก่อนการบูรณะใหญ่
โดยรัชกาลที่ 3 ซึ่งเมื่อพิจารณารายละเอียดของภาพ เราจะเห็นว่า หน้าบันพระอุโบสถในภาพเป็นรูป
พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณชัดเจน

ภาพที่ 3.23 (ซ้าย): หน้าบันรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ สันนิษฐานว่าเป็นวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 1

ที่มา: JOURNAL OF AN EMBASSY TO THE COURTS OF SIAM AND COCHIN CHINA

ภาพที่ 3.24 (ขวา): หน้าบันพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ หอมณเทียรธรรม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ที่มา: ผู้วิจัย

อาจสงสัยว่า ที่ผ่านมานานเขียนส่วนใหญ่มักอธิบายกษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ว่าเป็นดั่งพระ
นารายณ์อวตาร โดยใช้หลักฐานสำคัญคือ ลวดลายหน้าบันของพระอุโบสถต่างๆ ที่นิยมสร้างขึ้นด้วย
รูปนารายณ์ทรงครุฑ แต่จากการศึกษาหลักฐานทางสถาปัตยกรรมอย่างละเอียดดังที่ได้อธิบายมากลับ
พบว่า ลวดลายหน้าบันในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1 กลับมีคตินิยมเป็นรูปพระอินทร์มากกว่าพระ
นารายณ์ โดยเฉพาะสถาปัตยกรรมชิ้นสำคัญ อาทิ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม, พระอุโบสถ
วัดพระเชตุพนฯ, หน้าบันหอมณเทียรธรรมภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม, และหน้าบันกลุ่มอาคาร
ในหมู่พระมಹมณเทียรภายในพระบรมมหาราชวัง เป็นต้น

²¹ สมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ 1 แต่งภาษามคธ, พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาล
ลักขมณ) แปลเป็นภาษาไทย, สังคดียวงศ์ พงศาวดาร เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย, หน้า 429-430.

แน่นอน ไม่อาจปฏิเสธถึงการทำหน้าที่เป็นรูปพระนารายณ์ที่มีปรากฏอยู่ไม่น้อยเช่นกัน แต่สิ่งที่ควรทำความเข้าใจก็คือ ไม่แปลกแต่อย่างใดที่กษัตริย์จะอ้างการเป็นเทพหลายองค์ในเวลาเดียวกัน เพราะคติความเชื่อทั้งหมดล้วนผสมผสานกันมายาวนานจนยากจะแยกออกจากกันได้ แต่ในทัศนะผู้วิจัย แม้จะเห็นด้วยว่ามีการผสมผสานทางคติที่หลากหลาย แต่จากหลักฐานแวดล้อมหลายอย่างที่ได้ อธิบายมาทำให้เชื่อว่า คติพระอินทร์เป็นความเชื่อที่ถูกยกขึ้นให้เป็นหลักสำคัญมากที่สุด ในสมัยรัชกาลที่ 1

ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นตัวอย่างที่ค่อนข้างชัดอีกประการเกี่ยวกับคติพระอินทร์

นักวิชาการยอมรับทั่วกันว่า โครงสร้างการเขียนภาพฝาผนังในพระอุโบสถยุคนี้มีมาตรฐานร่วมกันคือ ผนังด้านสกัดตรงข้ามพระประธานนิยมเขียนเป็นภาพพุทธประวัติตอนมารผจญ ผนังด้านยาวเหนือบานหน้าต่างทั้งสองข้างเขียนเป็นภาพเทพชุมนุม ผนังระหว่างหน้าต่างเขียนภาพพุทธประวัติ และผนังด้านสกัดหลังพระประธานเขียนเป็นภาพจักรวาลแบบตัดขวาง

จากการพิจารณาเฉพาะภาพจักรวาลหลังพระประธานจะเห็นลักษณะสำคัญประการหนึ่งคือ เขาพระสุเมรุที่ถูกเขียนจะเน้นจุดเด่นที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยจะมีขนาดใหญ่และมีรายละเอียดมาก เช่น การปรากฏภาพของจุฬามณีเจดีย์สถาน หรือต้นปาริชาติ เป็นต้น

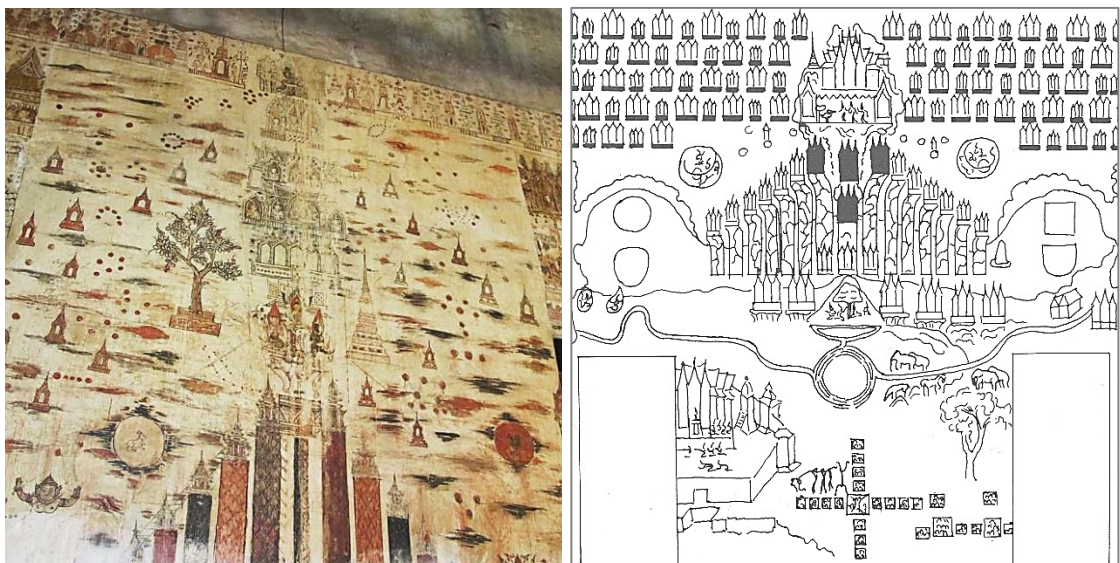

ภาพที่ 3.25: จิตรกรรมโลกสันฐาน ตรงกลางคือเขาพระสุเมรุและดาวดึงส์สวรรค์ พระอุโบสถวัดดุสิตาราม
ที่มา: ผู้วิจัย

ที่สำคัญ จะไม่นิยมเขียนสวรรค์ชั้นที่อยู่เหนือดาวดึงส์ขึ้นไปอีกด้วย ในขณะที่จิตรกรรมฝาผนังบางแห่งที่เชื่อว่าเขียนในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น วัดเกาะแก้วสุทธาราม กลับปรากฏให้เห็นการเขียนภาพเขาพระสุเมรุที่อยู่เหนือดาวดึงส์ขึ้นไปด้วย และในภาพก็มิได้เน้นส่วนที่เป็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ให้พิเศษแต่อย่างใด

นอกจากนี้ จากการศึกษาของนักวิชาการบางท่านยังพบว่า ภาพจิตรกรรมจักรวาลยุคต้นรัตนโกสินทร์นอกจากจะเป็นการเขียนประกอบเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธประวัติแล้ว ยังปรากฏภาพพระอินทร์อยู่ในองค์ประกอบที่สำคัญของภาพเป็นจำนวนมาก ซึ่งพบได้หลายแห่ง อาทิ วัดดุสิตาราม วัดสระเกศ วัดโบสถ์สามเสน เป็นต้น²²

จากรายละเอียดภาพดังกล่าว ทำให้มีการตีความภาพจักรวาลหลังพระประธานในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เอาไว้ว่า เป็นการแสดงเหตุการณ์พระพุทธเจ้าเสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และการเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พร้อมๆ กับเหตุการณ์ตอนมหาปาฏิหาริย์เปิดโลกให้สัตว์โลกสามารถมองเห็นกันได้พร้อมกันทั้งสามโลก²³

ภาพที่ 3.26 (ซ้าย): จิตรกรรมภาพเขาพระสุเมรุที่เน้นแสดงสวรรค์ทั้ง 6 ชั้น พระอุโบสถ วัดเกาะแก้วสุธาราม
ที่มา: ผู้วิจัย

ภาพที่ 3.27 (ขวา): โครงสร้างภาพจิตรกรรมหลังพระประธานในพระอุโบสถยุคต้นรัตนโกสินทร์ ที่เน้นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นหลัก (ในภาพคือลายเส้นจิตรกรรมวัดสระเกศ)
ที่มา: สน สิมাত্রัง

อีกหนึ่งวัดสำคัญที่ปรากฏภาพจิตรกรรมเกี่ยวกับพระอินทร์มากในสมัยรัชกาลที่ 1 คือ วัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) โดยเฉพาะในส่วนภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถที่เขียนเป็นวรรณคดีต่างๆ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นการเขียนที่เลือกตอนหรือเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระอินทร์แทบทั้งสิ้น เช่น ตอนพระอินทร์อภิเษกนางสุชาดาบริเวณผนังสกัดด้านหลังของพระอุโบสถ²⁴ ภาพวรรณคดีเรื่อง “สมุทโฆษ” บนบานหน้าต่างในพระอุโบสถที่เขียนเป็นภาพพระอินทร์บังคับพิทยารโหที่คืนพระขรรค์ หรือภาพ

²² วิไลรัตน์ ยักรอด, “จักรวาลกับพระอินทร์ในจิตรกรรมฝาผนัง,” *เมืองโบราณ* ปี 22 ฉบับที่ 4 (ตุลาคม-ธันวาคม, 2539): 81-84.

²³ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลกสัณฐานเบื้องหลังพระประธาน,” *เมืองโบราณ* ปี 29 ฉบับที่ 4 (ตุลาคม-ธันวาคม, 2546): 38.

²⁴ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ และสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์, *สาส์นสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ เล่ม 16*, หน้า 167-168.

วรรณคดีเรื่อง “สังข์ทอง” บนบานหน้าต่างอีกบานที่เขียนเป็นภาพพระอินทร์ทรงม้าถือพระขรรค์และไม้ตรีศูล กำลังตีลูกศรให้กับพระสังข์ เป็นต้น²⁵

แน่นอน เรามีหลักฐานหลงเหลือน้อยเกินไปสำหรับภาพจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา จนทำให้การมองเปรียบเทียบระหว่างสองยุคสมัยไม่ชัดเจนเท่าที่ควร อย่างไรก็ตาม อย่างน้อยก็ทำให้เรามองเห็นนัยสำคัญบางอย่างในการปรากฏรูปพระอินทร์แทรกอยู่เป็นจำนวนมากในภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถยุคต้นรัตนโกสินทร์

ร่องรอยเกี่ยวกับพระอินทร์ยังพบได้มากมายในหลักฐานร่วมสมัยประเภทวรรณกรรม

“ไตรภูมิโลกวินิจยกถา” วรรณกรรมชิ้นสำคัญที่สะท้อนโลกทัศน์ของชนชั้นนำสมัยรัชกาลที่ 1 ได้เป็นอย่างดี พบการเขียนเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระอินทร์มากเป็นพิเศษ²⁶ โดยเฉพาะหากพิจารณาเทียบกับคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับโลกสัณฐานฉบับอื่นๆ ที่เขียนขึ้นก่อนหน้านี้ อาทิ ไตรภูมิพระร่วง หรือ คัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคัมภีร์ เป็นต้น และมีใช้เพียงรัชกาลที่ 1 เท่านั้น ชนชั้นนำอื่นๆ ในรัชสมัยของพระองค์ก็ดูจะให้ความสนใจต่อเรื่องราวพระอินทร์มากเช่นกัน อาทิ วรรณกรรมเรื่อง “สมบัติอมรินทร์คำกลอน” ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ที่เรื่องราวทั้งหมดอุทิศให้กับประวัติพระอินทร์และดาวดั่งส์²⁷

ภาพที่ 3.28 (ซ้าย): ภาพพระอินทร์และสวรรค์ดาวดั่งส์ ในสมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงธนบุรี

ที่มา: หนังสือ สมุดภาพไตรภูมิโบราณ กรุงธนบุรี

ภาพที่ 3.29 (ขวา): ภาพพระอินทร์ในพุทธประวัติตอนเสด็จลงจากดาวดั่งส์ ในพระที่นั่งพุทธไธสวรรย์

ที่มา: หนังสือ ปฐมสมโพธิ

²⁵ ศานติ ภักดีคำ, จิตรกรรมวรรณคดีไทยในพระอุโบสถวัดราชบูรณะ, ” เมืองโบราณ ปี 33 ฉบับ 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2550): 78-92.

²⁶ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจยกถา), หน้า 948-1041.

²⁷ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), สมบัติอมรินทร์คำกลอน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายประทีน พันธุ์พิทยะแพทย์ 13 สิงหาคม พ.ศ. 2506 (พระนคร: โรงพิมพ์อาศรมอักษร, 2506).

จากที่อธิบายมาทั้งหมด ทำให้สามารถสรุปลักษณะเฉพาะ 3 ประการในงานช่างสมัยรัชกาลที่ 1 ที่น่าเชื่อได้ว่ามีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญจากสมัยอยุธยาตอนปลาย ดังต่อไปนี้

หนึ่ง การปรากฏรูปสัญลักษณ์พระอินทร์ในงานศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมมากมายในสมัยรัชกาลที่ 1 ตั้งแต่การตั้งชื่อราชธานีและพระที่นั่งต่างๆ ให้สอดคล้องกับพระอินทร์ พระราชพิธีลวดลายหน้าบัน ภาพจิตรกรรมฝาผนังอาคารสำคัญๆ ทั้งในส่วนของพระบรมมหาราชวังและวัดหลวงต่างๆ ไปจนถึงวรรณกรรมต่างๆ

สอง การออกแบบวางผังวัด โดยเฉพาะในเขตพุทธาวาสให้มีลักษณะ พระอุโบสถเป็นประธานล้อมรอบด้วยระเบียง

สาม พระราชนิยมของรัชกาลที่ 1 ในการเลือกพระประธานประดิษฐานภายในพระอุโบสถเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ

ประเด็นสำคัญต่อจากนี้คือ อะไรคือมูลเหตุหรือแนวคิดเบื้องหลังการก่อรูปงานช่างในรูปแบบดังที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ซึ่งผู้วิจัยจะลองพยายามนำเสนอคำอธิบายในบทต่อไป